

Toimetanud Helju Kaal, Mari Must, Eevi Ross

Kujundanud Kalle Toompere

Kujunduses kasutatud Emakeele Seltsi korrespondentide tekstiköidete kujunduselemente

Kaas Emakeele Seltsi korrespondentide tekstiköidete kujunduse järgi

Tekstid sisestanud Helju Kaal

Küljendanud Esko Oja

Raamatu väljaandmist on toetanud

Eesti Kultuurkapital

Riiklik programm "Eesti keel ja rahvuslik mälu 2008"

Riiklik programm "Lõunaeesti keel ja kultuur"

Ennemustitsel Mulgimaal
Valimik korrespondentide murdetekste VII
Tallinn 2008

Eesti Teaduste Akadeemia
Emakeele Selts
Roosikrantsi 6
10119 Tallinn

© Emakeele Selts

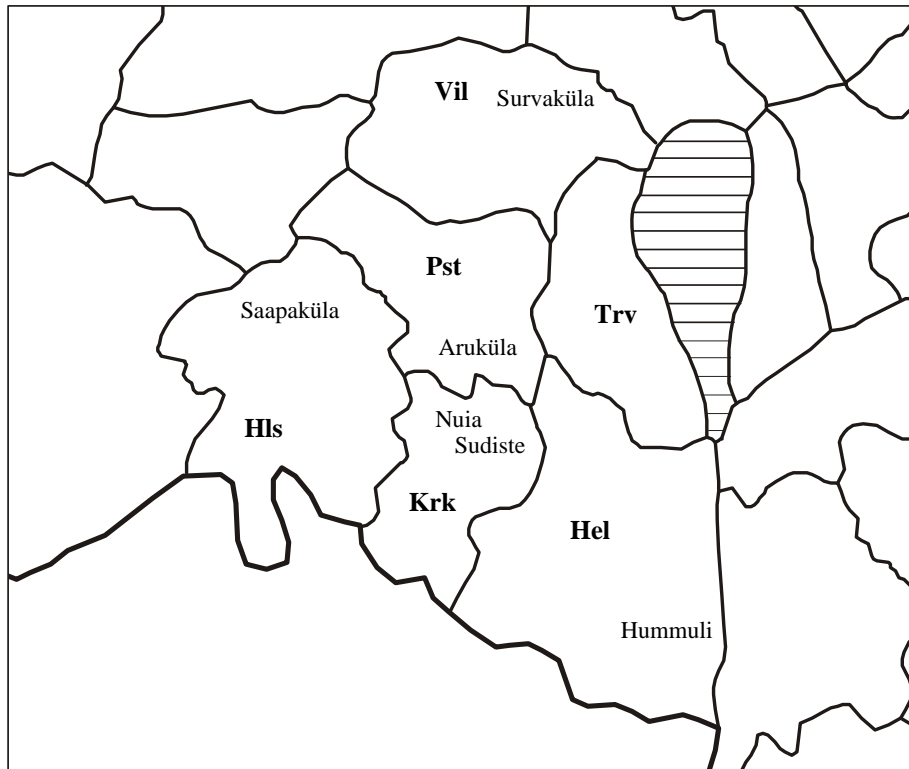
ISBN 978-9985-9421-5-4

SAATEKS

Järjekordses Emakeele Seltsi murdekorrespondentide tekstivalimikus „Ennemustisel Mulgimaal“ vestavad endisaegsest elust põlised mulgid Helmest, Karksist, Hallistest ja Paistust ning keelejuhid endisest Viljandi kihelkonnast. Viimase lõunaosas on eesti murdeuurija Andrus Saareste arvates tõenäoliselt samuti valitsenud mulgimurdeline keeletava (vt A. Saareste, Eesti keeleala murdelisest liigendusest. – Eesti Keel 1932, lk 17–40; A. Saareste, Viljandimaa. Maadeteaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. – Eesti VII, Tartu 1939, lk 99–103; A. Raun-A. Saareste, Introduction to Estonian Linguistics. Ural-altaische Bibliothek XII. Wiesbaden, lk 102; M. Must-A. Univere, Põhjaeesti keskmurre. Tallinn 2002, lk 371). Kahjuks ei leidu Emakeele Seltsi arhiivis kirjanekuid mulgi murde Tarvastu alalt.

Sisuliselt on käesolev valimik kunagise eluolu, tegevusalade, elusündmuste ja tavade põhjal liigendatud üheksasse peatükki: I. Vanaaegne põllupidamine, II. Loomapidamine ja karjandus, III. Vanaaegsed ehitused. Vesi- ja tuuleveski, IV. Endisaegne naiste käsitöö. Naiste- ja meesterõivastus, V. Endisaegsed söögid ja joogid, VI. Elu sünnist surmani. Peod ja pühad, VII. Vähi- ja kalapüügiks, VIII. Haigustest ja ravitsemisest, IX. Jutte ja rahvatarkust. Alati pole sisuline jaotus siiski are, sest on otstarbekas olnud esitada keelejuhi jutustus kui tervik, mitte aga liigendada seda erinevate peatükkide vahel.

Meie vaimse vanavara, sealhulgas keele talletamisel on teadlased ikka kasutanud rahva enese abi. Kuulsaim üleskutse minevikust on olnud Jakob Hurda „Paar palvid Eesti ärksamaile poegadele ja tütardele“ (1888), mille tulemusel ligi 1400 vabatahtlikku kaastöölist üle maa aitasid lisaks hiiglaslikule rahvaluulevaramule koguda ka murdeainest. Otsene murdekogumise aktsioon rahva hulgas hoogustus pärast Akadeemilise Emakeele Seltsi (AES) murdekorrespondentide võrgu loomist (1938), kui kirjasaatjate tulihingeline juhendaja Hella Keem korraldas rahvale rasketel ühiskondlike muutuste ja sõja aastail 1940–1944 iga-aastased murdekogumisvõistlused. Võistlused olid ootamatult edukad ning seltsi murdearhiiv täienes suurepärase keelematerjaliga, murdekeelsete tekstide ja sõnavaraga (H. Keem, Akadeemilise Emakeele Seltsi korrespondentide võrgu loomisest ja esimestest murdekogumisvõistlustest. – Keel, mida me harime. Tallinn 1976, lk 79–93). Vahepeal katkenud võistlused elustas seltsi vastutav sekretär Heino Ahven 1957. aastal ning neid korraldati järjepidevalt kuni 1995. aastani. Aastate jooksul on kohalikud kirjasaatjad täiendanud seltsi murdearhiivi ka väljaspool võistlusi.

Raamatus avaldatavad tekstid on kirja pandud ligikaudu poole sajandi vältel. Helme murraku lood on põhiliselt Hummulis keeletava põhjal kirjutanud Emmi-Helene Unt (Emma Rositskaja) (aastail 1975–1989), Karksi murraku tekstid Irmul sündinud Mari Sarv (1940, 1941) ja Sudiste küla keelt talletanud Helju Vink-Kuus (2007). Halliste Saapa külast pärineva Anu Utti jutustused ja muud keelevara on jäädvustanud tema tütar Alma Utt (1942–1951), Paistu Tuhalaane valla Aruküla (praegu Muksi k) Epp Kärbi lood Helju Vink-Kuus (1944). Helmut Kurt on Viljandi murraku Survaküla põliste elanike Hans Kihno, Tõnis Kurdi, Tõnis Silla, Jaak Lapi ja teiste jutustatud lugusid seltsile lähetanud aastail 1943–1960.

Emmi-Helene Unt-Rositskaja (neiupõlvenimega Rebane, a-tel 1971–1975 Rositskaja) sündis 7. II 1914 Helmes Hummulis käsitöölise perekonnas, elas Valgas, kus suri 17. V 2006. Tema emagi Mari Rebane (1874–1964) pärines Helmest. Omavahelises suhtlemises valitses ikka *maaküül ja maamiil*. Ümbruskonna taluperemeeste juures hakkas Emmi karjas käima juba viieaastaselt ning kooli läks seitsmeaastaselt. Ta lõpetas kuus klassi, „ikka suvel karjas, talvel koolis“. Edasiõppimist takistasid majanduslikud olud, töötas taluteenijana, õppis traktoristikursustel. Tööelu jätkus kuni abiellumiseni, mil jäi koduseks. Kui Emmi-Helene oli 44-aastane, suri abikaasa ning tema ülalpidamisele jäi neli last ja eakas ema. Pärast lühiabieli poolakas Rositskiga töötas Emmi Valgas postkontoris ja tarbijate kooperatiivis mitmesugustel ametikohtadel, koolitas oma lapsed ja jäi pensionile 77-aastaselt.

Emmi-Helene Undil oli palju huvialasid. Ta armastas aia- ja käsitööd, laulis hästi, mängis kitarri, luges palju ning tegi aastaid kaastööd kohalikule ajalehele. Ta hindas rahva vaimset vanavara ning oli Emakeele Seltsi ja Eesti Rahva Muuseumi kohalik kirjasaatja. Emakeele Seltsi murdekogumisvõistlustel osales ta esmakordselt 1975. aastal, viimast korda 1989. Tema võistlustööd – Helme murdesõnu, -väljendeid, -tekste ja kohanimesid – on küll olnud väheldased, kuid usaldusväärsed, mistõttu need on iga kord leidnud esiletõstmist. Ise on ta hinnanud oma sellealast tegevust kirjas Emakeele Seltsile 3. XII 1989: „... oli kena muu argiaskelduste vahepeal midagi ka vaimule anda.“ (Elulooandmed Ivar Undilt ja Milda Möldrelt ning Riigiarhiivist f R-2362, n 1, 2.)

Emmi-Helene Unt.

Mari(e) Sarv (1. IX 1884–18. I 1977) sündis Karksi kihelkonnas Karksi mõisa moonakate elupaigas Irmul. Tema lapsepõlvesuved möödusid karjas käies, kolme talve jooksul omandas ta alghariduse. Hiljem õppis ta kaks aastat õmblust ning teenis igapäevase põllutöötegemise kõrval sellega endale elatist. 25-aastaselt alustas ta iseseisvat käsitöölise elu, hankides ülalpidamist õmblemise ja kangakudumisega. Järgmisel aastal Mari abiellus; aastatel 1911–1924 elas perekond Viljandimaal Aidu vallas, pärast seda aga kestvalt Nuias. Tema abikaasa Anton Sarv pidas sepaametit ja oli muhe jutu- ja laulumees. Oma kolmele lapsele andsid nad gümnaasiumihariduse. (Vt ka Mari Sarve elulugu lk 279.)

Mari Sarv oli sügavate vaimsete huvidega inimene ning juba 1930. aastate algusest sai temast nii Eesti Rahvaluule Arhiivi kui ka Eesti Rahva Muuseumi kirjasaatja. Kogu oma pika eluea vältel tegi ta meie rahva vaimse ja esemelise vanavara säilitajatega viljakat koostööd. Tema kirjapanekuid Karksi rahvaloomingust ja -tarkusest, eluolust, kommetest jne on nendele asutustele aastakümnete jooksul laekunud mitu tuhat lehekülge. Juba 1936. aastal nimetati ta Eesti Rahva Muuseumi aukorrespondendiks. Mari Sarv oli ühtlasi rahvalaulik: heliplaadile, -lindile ja ka noodikirja on folkloristid temalt jäädvustanud suure hulga rahvaviise. (Lähemalt vt nt: S. Lätt, Rahvaluulekoguja Mari Sarv. – Rahvapärimate koguja 2. Tartu 1961, lk 92–99;

Mari Sarv (keskel) Nuias oma koduõuel koos murdeuurijate Aili Univere (vasakul) ja Salme Nigoliga 1972. a. Mari Musta foto.

Olgu õnne, et elada, olgu tervist teha tööda... – Rahvapärimate koguja 10. Tartu 1976, lk 103–106.) 1972. aastal Keele ja Kirjanduse Instituudi murdeuurijate suvisel murdeekspeditsioonil kõneles Mari Sarv magnetofonilindile Karksi murrakut 1 t 40 min.

Akadeemilisele Emakeele Seltsile tegi Mari Sarv kaastööd vaid ühe korra, osaledes edukalt esimesel ülemaalisel murdekogumisvõistlusel 1940. aastal tööga „Endisaegsed söögid ja joogid. Karksi-Nuia“, mille leiame ka käesoleva raamatu kaante vahelt. Peale selle on siin trükitud veel tema seltsile saadetud elulugu (vt lk 279) ja Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivis säilitatav kirjeldus „Mälestusi endisaegsest mõisamoonakite elust-olust“ 1941. aastast, mis oluliselt täiendab tema lapsepõlve- ja noorusajakirjeldust sünnikohas Irmul. Jutustuse avaldamisvõimaluse eest siiras tänu ERA juhatajale Ergo-Hart Västriku.

Alma Utt (6. I 1900–1954) oli sündinud Halliste kihelkonnas Vana-Kariste vallas Saapakülas Vihtla talus. Alghariduse sai ta Muku algkoolis ning jätkas õpinguid Mõisaküla progümnaasiumis, mis aga jäi tal haiguse tõttu lõpetamata. Pärast õpingute katkemist jäi ta elama oma vanemate juurde. Perekond vahetas kaks korda elukohta: aastatel 1923–1928 elasid nad Vana-Kariste vallamaja juures, kus isa oli valla käskjalg, ja 1928. aastal asuti Maru külla, kuhu isa asutas Mändoja väikekoha. Alma abistas vanemaid kodu- ja talutöödel ning tegeles õmblemisega. (Riigiarhiiv f R-2362, n 2, s 129.)

Alma Utti kontakt Akadeemilise Emakeele Seltsiga algas 1942. aastal, mil ta võttis murdekogumisvõistlusest osa silmapaistva tööga „Endisaegsest naiste käsitööst“ ning mida hinnati I auhinnaga. Sama auhinna pälvis ta ka järgmisel aastal tekstikoguga „Muistsetest pidudest ja pühadest“. 1944. aasta võistlusele saatis ta kolm tekstikogu ja 500 murdesõna. Hella Keem on nendega tutvunud sama aasta aprillis: „Rõõmuga lehitsesin Halliste korrespondendi Alma Utti kolme sisukat tekstikogumikku ja erakordselt huvitavaid sõnasedeleid.“ (H. Keem, Akadeemilise Emakeele Seltsi korrespondentide võrgu loomisest ja esimestest murdekogumisvõistlustest, lk 91.) Järgnenud sõjamõllus säilisid siiski vaid sõnasedelid ja tekstikõide „Muistset söögid ja joogid“. Vähehaaval jätkas Alma Utt seltsile kaastöö tegemist ka pärast sõda, mööndes samas, et „vähe on neid, kellel jätkub nüüdsel ajal huvi ja aega uurimistööks ja murdekogumiseks“ (Riigiarhiiv f R-2362, n 2, s 144).

Alma Utt oli oma kodumurde andunud talletaja. Hella Keem on tema kohta kirjutanud: „Heldimustundega meenutan Halliste korrespondenti Alma Utti. See lihtne talunaine oli erakordselt hea keelevaistuga ja tundis suurepäraselt Vana-Kariste kõnepruuki. Ta märkas isegi niisuguseid hääldusnüansse ja lausefoneetilisi arengutendentse, mida vilunud kõrvaga stipendiaadidki polnud tähele pannud. Tema südamesooviks oli kodumurraku iseärasuste ja vanaaja mälestuste jäädvustamine. Ja ta tegi seda kohusetundlikult ning hästi.“ (H. Keem, *op. cit.*, lk 87.)

Helju Vink-Kuus võttis õpilasena Akadeemilise Emakeele Seltsiga ühendust 1944. aastal ning saatis võistlusele töö „Vanaaegsest põllupidamisest“ Paistu kihelkonna Tuhalaane Arukülast (praegune Muksi).

Helju Kuus on sündinud 27. IV 1926 Viljandimaal Karksi vallas. Tema vanemad olid talutöölised. Isa pärines Karksi kihelkonnast Sudiste külast, ema Tartumaalt Vastse-Otepää vallast. 1934. aastal hakkas ta õppima Toomesoo algkoolis, lõpetades kuue klassi õpingud viie aastaga. 1939. aastal asus perekond elama Paistu Tuhalaane valda oma väiketallu, kus Helju jätkas kooliteed vastasutatud Abja keskkoolis ning seejärel Viljandis. Aastatel 1945–1953 õppis ta Tartu Riikliku Ülikooli arstiteaduskonnas. Õpiaeg venis pikaks teda tabanud raske haiguse, tuberkuloosi tõttu. Pärast arstikutse omandamist töötas Helju Kuus 1962. aastani Taagepera sanatooriumis ning edaspidi Saaremaal Sõmera sanatooriumis. 1976. aastal reorganiseeriti sanatoorium vaimuhaigete hooldekoduks. Helju Kuus oli uue raviasutuse asutajaid ning töötas seal seitse aastat direktor-peaarstina, hiljem kuni pensionile jääamiseni 1995.

aastal aga röntgenoloogina. 1955. aastal abiellus ta Rõugest pärit Jaan Kuusega. Neil on poeg ja tütar. Helju on säilitanud oma armastuse kodumurde – Karksi murraku – vastu ning hiljemgi kirja pannud murdekeelseid mälestusi ja minevikulugusid.

Helmut Kurt (6. II 1907–15. I 1987) oli sündinud Viljandimaal põlises Survaküla peres. Kooliharidust oli tal seitse klassi. Oma elu kohta on ta kirjutanud Akadeemilisele Emakeele Seltsile 1942. aastal: „Kümnendast eluaastast peale, sama heaste kui vaeslapsena, olen tänapäevani pidanud enda ülespidamise ja hariduse eest ise hoolitsema ja kogu aeg mustatöölise kategooriasse kuulunud – see ei ole minust just kõvat kirjameest teinud.“ (Riigiarhiiv f R-2362, n 2, s 121.) Sellisest enesehinnangust hoolimata on Helmut Kurt olnud teadlik endisaegse elukorra ja Viljandi murraku jäädvustaja. Tulevasi põlvi silmas pidades tegi ta oma isalt Tõnis Kurdilt, kirglikult kala- ja jahimehelt, esimesed kirjapanekud kala- ja vähipüügist juba 1928. aastal. Nagu elu näitas, oli selleks viimane aeg – järgmisel aastal Tõnis Kurt suri. Teemat täiendas Helmut Kurt veel 1942. aastal keelejuht Jaak Lapi jutustustega, kes samuti varsti manalateele läks. Mõlemalt mehelt kirjapandu põhjal vormistas ta töö „Kala- ja vähipüügist“, mida Akadeemilise Emakeele Seltsi murdekogumisvõistlusel 1943. aastal hinnati II auhinnaga. Ka teiste üleskirjutustega on ta jooksanud vikatimehega võidu, et ennetada Survaküla eakate inimeste teadmiste ja oskuste kadumist igavikku.

Helju Vink 1942. a.

1942. aastal on ta veel kirja pannud lugusid endisaegsest põllupidamisest ja karjakasvatusest ning alustanud ehituste uurimist, kuid Akadeemilise Emakeele Seltsi murdearhiivi on need tööd jõudnud alles aastate jooksul, sest kirjapanekute puhtalt ümberkirjutamist takistas kõigepealt sõjaaegne eluolu ja sundmobilisatsioon ning pärast sõda selleaegne rahutu elu, sealhulgas loomtoorsaaduste varuja amet, mil ta pidevalt ringi rändas ega leidnud mahti pikemaks kirjatööks (Riigiarhiiv f R-2362, n 2, s 175, 182 jt). Vaatamata tõsistele tervisehäädadele on ta vähemaid töid saatnud seltsile 1960. aastani. Kirjavahetusest seltsiga selgub, et materjali oli ta suutnud koguda siiski tunduvalt rohkem, kui neid aastate jooksul murdearhiivi laekus. Helmut Kurt on hoolsalt jälginud oma koduküla murrakut, mis on „kirjakeele ees kui lumi päikese käes ära sulanud“, kuid on teadlik olnud sellestki, kuidas teistes külates räägitakse (Riigiarhiiv f R-2362, n 2, s 121). Tema töid ilmestavad erakordselt kaunid joonistused.

Tekstiköites „Ennemustitsel Mulgimaal“ avaldatavad murdepalad on kirja pandud korrespondentide jaoks välja töötatud lihtsustatud foneetilises märkimisviisis, mis on aja jooksul mõningal määral muutunud, kuid tekstides ühtlustatud (vt lk 327). Seal ilmnevad ka mulgi murde olulisimad iseärasused. Ülevaatlikkuse huvides on tekste vajadusel ümber paigutatud või nendes kärpeid tehtud ning jutustused alapealkirjastatud. Iga teksti lõpus on keelejuhi nimi, sünniaasta ning külanimetus.

Kõik raamatus esitatavad joonised ja käsitööproovid pärinevad korrespondendi lähetatud tekstikogudest.

Murdesõnade sõnastikus on sõnade häälikulise kuju, vormistiku ning tähenduse esitamisel kasutatud Eesti Keele Instituudi eesti murrete ja lähisugukeelte sektoris leiduvat eesti murdesõnavara üldkartoteeki (kuhu on deponeeritud ka Emakeele Seltsi sõnavarakogud), „Eesti murrete sõnaraamatu“ (Tallinn 1994–) ilmunud vihikuid nr 1–19, Andrus Saareste „Eesti keele mõistelist sõnaraamatut“ I–IV (Stockholm 1958–1968), Ants Viirese „Eesti rahvakultuuri leksikoni“ (Tallinn 2007), Salme Tanningu „Mulgi murdetekstide“ (Eesti murded I. Tallinn 1961) sõnastikku ja uurimust „Karksi murrak“ (Tallinn 2004) ning muid eesti murrete- ja etnograafiaalaseid üllitisi. Kõiki murdekeelseid taimenimetusi ei ole õnnestunud kindlaks teha.

Käesolev raamat on sündinud tänu Emakeele Seltsi kohalikele kaastööliste, kes nii oma elu rasketel või pöördelistel aegadel kui ka tavalises argipäevas on missioonitundega kogunud kodukoha keeletava ja päästnud unustusest esivanemate töid-tegemisi, oskusi, kombeid ja elutarkust. Suurima austuse pälvivad ka kõik keelejuhid, vastutulelikult oma teadmisi jaganud murdekõnelejad. Emakeele Seltsi murdearhiivi kokku kantud minevikuväärtused jõuavad nüüd ringiga rahva kätte tagasi.

Olgu tänatud raamatu küljendaja Esko Oja ja kunstiline kujundaja Kalle Toompere, kes on jätkanud 2005. aastal ilmunud võrumurdelise tekstikogu „Kui vanal Võromaal elati“ kujundusjoont.

Tänu ka kõigile, kes aitasid kirjasaatjate ja keelejuhtide eluloandmeid täpsustada.

